

NÁBOŽENSKÁ STRUKTURA CHRUDIMSKÉHO KRAJE V POLOVINĚ 17. STOLETÍ

Ladislav NEKVAPIL

Studium náboženských a církevních dějin v české a moravské historiografii doznalo během několika posledních let významný posun, který do jisté míry dohnal zpoždění způsobené několik desetiletí trvajícím nezájmem a snahou o marginalizaci této tematiky ze strany marxistické historiografie i „předlistopadového“ politického systému.¹⁾

Nezanedbatelná část všech prací věnovaných náboženským a církevním dějinám, které od 90. let minulého století do dnešní doby v domácím prostředí vznikly, se tematicky týká období raného novověku, především pak 18. století (to je do jisté míry dáno pestrostí pramenné základny). Jedná se zejména o lokální nebo případové sondy a studie,²⁾ nechybí však ani

1) Pro příklad uvádím několik významných prací z 50. až 80. let 20. století analyzujících z různých pohledů stav či vývoj náboženských a církevních poměrů v Čechách a na Moravě v raném novověku: ŘÍČAN, Rudolf: *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1957; marxisticky značně ovlivněná práce viz MACHOVEC, Milan – MACHOVCOVÁ, Markéta: *Utopie blouznivců a sektářů*, Praha 1960; studie shrnující dosavadní výzkum v oblasti lidového náboženství 17. a 18. století v Čechách a charakterizující genezi „lidového blouznivectví“ viz KUČERA, Jan: *Příspěvek k problémům lidového náboženství v Čechách v 17. a 18. století*, Sborník historický 23, 1976, s. 5–33; k dějinám pobělohorské církevní správy na základě pečlivého archivního výzkumu viz ČAŇOVÁ, Eliška: *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech*, Sborník archivních prací 35, 1985, s. 486–560; první díl syntézy moravských církevních dějin v raném novověku viz ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století (1695–1777)*, I. díl, Praha 1987 ad.

2) Výběrem viz NOVOTNÝ, Milan: *Tajní evangelíci z Horek u Litomyšle za rekatolizace v 17. a 18. století*, Sborník prací východočeských archivů 9, 2004, s. 105–132; NOVOTNÁ, Eva: *Tajní nekatolíci v 18. století na Kruceubursku*, in: NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.): *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*, Ústí nad Labem 2007, s. 125–147; ŠORM, Petr: *Tajní nekatolíci ve východních Čechách (Opočensko a Dymokursko)*, in: Tamtéž, s. 165–185; ŠORM, Petr: *Četba a literatura v životě opočenských*

příspěvky teoretické či obecné³⁾ i rozsáhlejší monografie⁴⁾ a důležité sborníky.⁵⁾ Přestože komplexní syntetické zpracování dosud nemáme (především pro oblast

nekatolíků na přelomu první a druhé třetiny 18. století, Český lid 94, č. 3, 2007, s. 257–282; BOLOM-KOTARI, Sixtus: *Evangelik. Příklad Rehoře Jakubce*, in: MALÍŘ, Jiří a kol. (edd.): *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*, Brno 2008, s. 117–135; NEŠPOR, Zdeněk R.: *Sektářské hnízdo Stradouň. Lokální sonda do dějin náboženského sektářství na Vysokomytsku v 18.–20. století*, Východočeský sborník historický 13, 2006, s. 63–110.

3) Například viz DUCREUX, Marie-Elizabeth: *Několik úvah o barokní zbožnosti a o rekatolizaci Čech*, Folia Historica Bohemica 22, 2006, s. 143–177; táž, *Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století*, Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví 27, 1994, s. 61–87; NEŠPOR, Zdeněk R.: *Bible českých exulantů a tajných nekatolíků v 18. století*, Religio. Revue pro religionistiku 13, č. 2, 2005, s. 231–258; HORSKÝ, Jan – NEŠPOR, Zdeněk R.: *Typologie české víry raného novověku. Metody a možnosti studia lidové religiozity v 18. století*, Český časopis historický 103, č. 1, 2005, s. 41–86; HORSKÝ, Jan: „I proto, že sem nekopal roli srdce svého.“ *Příspěvek k problematice sebetematizace u českých tajných nekatolíků v 18. století*, Dějiny – teorie – kritika 3, č. 1, 2006, s. 49–71; MACEK, Ondřej: *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru? Pokus o charakteristiku jednoho fenoménu*, in: ZDICHYNEC, Jan a kol. (edd.): *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru*, Ústí nad Orlicí 2008, s. 106–126; Týž, *Praxis pietatis haereticorum*, in: MACEK, O. (ed.): *Po vzoru Berojských. Život a víra českých a moravských evangeliků v předtoleranční a toleranční době*, Praha 2008, s. 160–284; MAUR, Eduard: *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemica, Praha 1993, s. 163–176.

4) NEŠPOR, Zdeněk R.: *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2004; týž, *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2006; JUST, Jiří – NEŠPOR, Zdeněk R. – MATĚJKA, Ondřej a kol.: *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, Praha 2009; CATALANO, Alessandro: *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008; KADLEC, Jaroslav: *Přehled českých církevních dějin. Díl 2*, Praha 1991; MELMUKOVÁ, Eva: *Patent zvaný toleranční*, Praha 1999.

5) Zejména viz FRANČEK, Jindřich (ed.): *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*, Pardubice 1995; ČORNEJOVÁ, Ivana (ed.): *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci. Sborník příspěvků z pracovního semináře konaného ve Vranově u Brna ve dnech 4.–5. 6. 2003*, Praha 2003; NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.): *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*, Ústí nad Labem 2007; ZDICHYNEC, Jan a kol. (edd.): *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru*, Ústí nad Orlicí 2008; MACEK, Ondřej (ed.): *Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangeliků v předtoleranční a toleranční době*, Praha 2008.

Čech),⁶⁾ podařilo se české historiografii navázat v oblasti náboženských a církevních dějin raného novověku na nesporně významné práce poslední třetiny 19. a první poloviny 20. století,⁷⁾ na nichž historici dodnes často staví, ačkoliv se již z dnešního pohledu nezřídka jedná o díla tendenční a v jistém smyslu zastaralá (hlavně po metodické stránce).

V případě 17. století byl a dosud je výzkum náboženských a církevních dějin zaměřen především na dobu bezprostředně po bitvě na Bílé hoře (zejména 20. a 30. léta), maximálně však do konce třicetileté války.⁸⁾ „Temné období“ druhé poloviny 17. století zůstává stále neprobádáno, což pro výzkum nižších sociálních vrstev platí tím spíše (zde však pro větší část raně novověkého období). Pravdou je, že především 50. a 60. léta jsou postižena nedostatečným množstvím pramenů, na jejichž základě by bylo možné náboženské poměry v zemi fundovaně zkoumat.

Nepostradatelným pramenem, jehož ojedinělost v rámci evropského prostoru nelze zpochybnit, je *Soupis obyvatel podle víry z roku 1651*,⁹⁾

6) Pro Moravu máme k dispozici dvoudílnou syntézu církevních dějin 18. století viz ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století (1695–1777)*, I. díl, Praha 1987; týž, *Osudy moravské církve v 18. století (1695–1777)*, II. díl, Olomouc 2003.

7) GINDELY, Anton: *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen*, Leipzig 1894; REZEK, Antonín: *Dějiny prstonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy, Část I*, Praha 1887; BÍLEK, Tomáš, Václav: *Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v Království českém po bitvě bělohorské*, Praha 1892; OPOČENSKÝ, Hanuš: *Protireformace v Čechách*, 2. vydání, Praha 1921; KRÁSL, František: *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Historicko-kritické vypsání náboženských poměrů v Čechách od roku 1623–1667*, Praha 1886; PODLAHA, Antonín: *Dějiny arcidiecése pražské od konce století 17. do počátku století 19. Díl I, Doba arcibiskupa Jana Josefa hrab. Breunera (1694–1710). Část I*, Praha 1917; HREJSA, Ferdinand: *Čeští kacíři 20 let před tolerancí*, in: *Reformační sborník I.*, Praha 1921 ad.

8) Výběrem viz MIKULEC, Jiří: *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách. Či je země, toho je i náboženství*, Praha 2005; ČÁNOVÁ, *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech*, s. 486–560; MAUR: *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, s. 163–176. K pobělohorskému období jsou čteněji zastoupeny práce týkající se náboženské emigrace, např. BOBKOVÁ, Lenka: *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621–1639*, Praha 1999; WINTER, Eduard: *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der hussitischen Tradition*, Berlin 1955; WÄNTIG, Wulf: *Grenzerfahrungen. Böhmisches Exulanten im 17. Jahrhundert*, Konstanz 2007; ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita: *Stručně o pobělohorských exulantech*, Praha 2005.

9) Ačkoliv edice pramene nese označení *Soupis poddaných podle víry*, držím se dle mého názoru vhodnějšího a výstižnějšího názvu (návrh E. Maura), který

který plošně eviduje „veškeré“ obyvatelstvo zpravidla zpovědního věku¹⁰⁾ na daném území v rámci Čech (panství, statek, královské město apod.). Tento pramen vznikl na popud královských místodržících v závěrečné etapě první fáze pobělohorské rekatolizace¹¹⁾ ve snaze o zachycení komplexní náboženské struktury a posouzení úspěšnosti dosavadního rekatolizačního postupu. Ne ze všech oblastí, kterých se soupisová akce dotkla, se zachovaly stejně kvalitní záznamy, z některých území se soupisy dochovaly zlomkovitě, z některých žádné. Poměrně kompaktně je tímto pramenem pokryta většina území na Loketsku, Berounsku, Rakovnicku, Čáslavsku, Hradecku, Bydžovsku a Chrudimsku. Naopak ze Slánského, Prácheňského, Litoměřického kraje a také z Kladska a Chebska se soupisy v centrálním archívním fondu nedochovaly, proto také nedošlo k jejich edičnímu zpracování. Pro některá panství ze jmenovaných oblastí se však soupisy nacházejí ve fondech velkostatků (např. Děčín).¹²⁾

K hlavním přednostem soupisu patří fakt, že se jedná o první pokus o „komplexní“ postižení tehdejšího obyvatelstva, jeho rodinné, sociální a náboženské příslušnosti, což s sebou přináší i široké možnosti jeho využití zejména formou statistického zpracování. Detailní analýzou tohoto pramene je možné například získat obraz sociálně-náboženské struktury vybraného území, na jehož základě lze poukázat na náboženskou diferenciaci v jednotlivých sociálních skupinách obyvatelstva, včetně manželských a rodinných vazeb uvnitř těchto skupin.¹³⁾ Nespornou výhodou soupisu podle víry je

reflektuje skutečnost, že v pramenu nejsou uvedeni pouze poddaní, ale rovněž osoby svobodné či příslušníci šlechtického stavu.

10) Zpovědního věku v rámci římsko-katolické církve dosáhlo dítě zpravidla ve věku 10–12 let poté, co již bylo po rozumové stránce schopné absolvovat první zpověď a svatě přijímání. Není však výjimkou, že na některých panstvích či státcích většiny krajů, z nichž máme soupis k dispozici, najdeme děti evidované již od narození, popř. od věku výrazně nižšího, než byl věk zpovědní (4–8 let; viz údaje v jednotlivých tabulkách).

11) Za formální ukončení první fáze rekatolizace považuje E. Čáňová rok 1671 (počátek pravidelné každoroční evidence věřících a „heretiků“ formou velikonočních zpovědních seznamů římsko-katolické církve; viz ČÁŇOVÁ: *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech*, s. 556–557). Jako druhou fázi pobělohorské rekatolizace pak chápeme zejména 20. až 40. léta 18. století, která se kryla především s dobou vlády císaře Karla VI. (1711–1740).

12) MAUR, Eduard: *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, 22 sv., Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1993–2003, Folia Historica Bohemica 21, 2005, s. 333–335, zde s. 333.

13) Sociálně-náboženská struktura na základě *Soupisu obyvatel podle víry 1651* (s ohledem na hospodářsko-sociální situaci) je vypracována například pro

možnost jeho kombinace s dalšími prameny především církevní a státní proveniencí. Ve spojení s *Berní rulou* (1654) lze sledovat socioprofesionální struktury rozšířené o majetkové aspekty,¹⁴⁾ při komparaci se *Status animarum* (1651) je pro některé lokality možné zjišťovat odchylky v evidenci obyvatelstva z pozice církevních a světských orgánů a také doplňovat „bílá místa“, která se vyskytují jak v „seznamu duší“, tak v soupisu podle víry. V kombinaci s církevními matrikami z téhož období je pak možné zkoumat například kmotrovské vazby či sňatkovou politiku z hlediska sociálně-náboženského.¹⁵⁾ Nespornou výhodou soupisu z roku 1651 je jeho ediční zpracování v podobě uživatelské edice pro všechny oblasti, ze kterých se dochoval (až na výše uvedené výjimky).

Jako u většiny historických pramenů, také zpracování *Soupisu obyvatel podle víry* s sebou nese jistá úskalí, která mohou komplikovat jeho využití. Základním problémem soupisu je skutečnost, že zachycuje stav pouze v jednom časovém bodě a z důvodu neexistence analogického pramene pro mladší (neřkuli starší) období není možné sledovat změny evidovaných jevů, které se udály po jeho vzniku. Jednou z dalších nevýhod je již zmíněná nekompletnost pro celé území Čech, stejně jako nestejná kvalita a tím pádem i vypovídací hodnota tohoto pramene pro různé oblasti.

S vypovídací hodnotou souvisí také otázka zkreslení údajů uváděných soupisem, které mohlo být jak záměrné, tak nezáměrné. Jako záměrné zkreslování údajů lze chápat zcela zjištěné upravování a „vylepšování“ informací ze strany zhotovitelů soupisu,¹⁶⁾ kteří se kvůli vysokému počtu nekatolíků na svých statcích nechtěli dostávat do problémů se státní (a druhotně i církevní)

panství Rychmburk. Detailní analýzou soupisu s využitím dalších pramenů (Berní rula, Tereziánský katastr) je zde poukázáno na náboženskou diferenciaci v jednotlivých sociálních skupinách obyvatelstva, s přihlédnutím k rozdílnému vývoji v městském a vesnickém prostředí. Ze sociálně-náboženského hlediska jsou zde nahlíženy i rodinné či manželské vazby. Viz NEKVAPIL, Ladislav: *Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století*, Pardubice 2010, s. 105–145 (rkp. diplomové práce na FF Univerzity Pardubice).

14) MAUR: *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, s. 333.

15) Křtem a institutem kmotrovství na základě komparace matrik a *Soupisu podle víry 1651* se dosud zabývala pouze MELKESOVÁ, Miroslava: *ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VOCANTUR. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti*, *Historická demografie* 27, 2003, s. 63–122.

16) Vyhovitelé soupisu byli na jednotlivých panstvích vrchnostenští úředníci (zřejmě v součinnosti s jednotlivými rychtáři), na malých statcích a svobodných dvorech často soupis sestavovala sama vrchnost. V královských městech se této role ujímala městská kancelář.

mocí. Jaký byl skutečný stav, dnes jen těžko zjistíme. Typickým jevem na největších panstvích (v Chrudimském kraji se jednalo zejména o Pardubice, Litomyšl a Lanškroun) byl naprosto minimální podíl evidovaných nekatolíků, což do jisté míry patrně způsobila centralistická správa dominia, která periferní oblasti rozlehlého území neměla pod takovou kontrolou, jako v případě správy menších statků (existence velkých rychet apod.). Typickým fenoménem tohoto období se také stávaly formální konverze ke katolictví („na oko“), což na jednu stranu vylepšovalo statistické ukazatele ve prospěch jediné povolené církve, ovšem nemělo to nic společného se skutečným vnitřním přesvědčením oněch „konvertitů“. Tato problematika bude blíže nastíněna v další části textu. Co se týče nezáměrného zkreslování dat, je nutné se zmínit především o věkových údajích evidovaných osob, které jsou často velice nepřesné. To je způsobeno jednak tím, že sami lidé většinou neměli jasnou představu o svém věku, ale zřejmě také věkové údaje nehrály podstatnou roli vzhledem k účelu vzniku samotného pramene; proto ve většině případů docházelo k jejich zaokrouhlování k určitým hodnotám.¹⁷⁾

Problematická je rovněž otázka, do jaké míry a jakým způsobem docházelo při sestavování soupisu ke zkreslování údajů o náboženském vyznání dětí předzповědního i zpovědního věku (v některých oblastech přitom zcela evidentní jev). Tento problém byl zaznamenán u dětí a mladých lidí zhruba do 16 až 18 let, u nichž byl v soupisu ve zvýšené míře zaznamenán stav „nekatolík s nadějí na konverzi“. V každém případě to může ovlivňovat míru zkreslení náboženského vyznání dospívající části společnosti, jejíž významnou složku tvořila zejména čeled'. Příčinou tohoto stavu u dětí a mladistvých mohlo být prozatím neodpovídající vzdělání ve víře katolické, popř. „vlažné“ projevy náboženské příslušnosti k římsko-katolické církvi (neúčast na bohoslužbách, svatém přijímání, zpovědi ad.).

Dalším problémem, na který při zpracování *Soupisu obyvatel podle víry 1651* narazíme, je neevidence, popř. sporadická evidence některých složek obyvatelstva (vojsko, duchovenstvo, šlechta či neusedlí), zejména pak, jak již bylo naznačeno, dětí předzповědního věku (v Chrudimském kraji byly děti uváděny zpravidla od 10 až 12 let věku). Čistě pro studium náboženských poměrů však dle mého názoru nehraje absence těchto složek společnosti významnou roli.

17) V soupisu se ukazuje zejména zaokrouhlování k desítkám a pětikám, méně často také k číslu 6. Viz MAUR, Eduard: *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, Československý časopis historický 19, 1971, s. 839–869, zde s. 843.

Na základě výše uvedeného je patrné, že ačkoliv se *Soupis obyvatel podle víry* jeví jako znamenitý pramen evidující celou řadu jevů, je nutné při práci s ním velice kriticky přistupovat ke zkoumaným skutečnostem a pokud je to možné, údaje v něm obsažené komparovat s jinými zdroji. Pro náboženské a sociální dějiny Čech v 17. století se však jedná o pramen zásadního významu.

Záměrem této práce je podání obrazu náboženské struktury tehdejšího Chrudimského kraje (spíše demograficko-statistickým zpracováním dat) právě na základě analýzy *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*.¹⁸⁾ V úvahu je zde přitom bráno na jedné straně oficiální římsko-katolické vyznání evidovaných osob, na druhé straně pak vyznání pronásledovaných nekatolíků, u nichž nelze přesnou konfesijní identitu určit, jelikož ta se utvářela ve zcela specifickém českém prostředí, ovlivněném jednak evropskou reformací, ale také husitstvím a vírou bratrskou. Zřetel zde nebude brán na osoby židovského vyznání, které jsou navíc v rámci soupisu dle víry evidovány zcela sporadicky (alespoň v případě Chrudimského kraje).

Po formální stránce je analýza stavu náboženského vyznání na Chrudimsku v rámci tohoto příspěvku rozdělena do třech základních územně-správních kategorií, které kopírují původní strukturu použitého pramene. Náboženskou situaci tak sledujeme zvlášť v případě panství, menších statků i královských věnných měst; konkrétně se tedy jedná o 16 panství, 17 statků (k nimž jsou přiřazeny i dva svobodné dvory a jeden svobodný dvůr evidovaný v rámci panství Nové Hradky) a 3 královská věnná města (Chrudim, Polička, Vysoké Mýto) s příslušnými vesnicemi. Samostatně byl soupisem evidován majetek špitálu města Skuteč, který z územního hlediska spadal k rychmburskému panství, k němuž je zde také přičleněn. Závěr příspěvku tvoří krátká sonda do náboženského vyznání osob šlechtického stavu, zpracovaná rovněž na základě chrudimského soupisu podle víry.

Důvody pro výše naznačené členění (územně-správní) jsou zcela zřejmé; vytváření nových kategorií, které nerespektují strukturu použitého pramene, obzvlášť v případě, kdy tento pramen sám o sobě již praktické členění nabízí, je zcela zbytečné. Územně-správní hledisko je pro sledování náboženské struktury obyvatel výhodné zejména s ohledem na typ (patrimoniální) správy různě velkých území, kdy nelze příliš srovnávat správu

18) Třísvalzkové ediční zpracování *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro Chrudimský kraj viz MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.): *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1–3*, Praha 2001.

velkých panství (např. Pardubice), která využívala rozsáhlý úřednický aparát, a malých statků do několika stovek poddaných, jejichž „životní funkce“ zajišťovala sama vrchnost s pomocí jen několika málo úředníků (často pouze písař). Zcela odlišným způsobem pak byla spravována královská (věnná) města. Velikost panství či statku z hlediska počtu obyvatel však nelze brát vždy jako určující faktor. Nezanedbatelným činitelem v prosazování nebo naopak brzdění rekatolizace byl samotný přístup vrchností, kdy je zřetelné, že na některých panstvích či statcích docházelo z jejich strany k výraznému tlaku na poddané, aby konvertovali k víře římsko-katolické, někde se naopak nejeden člen šlechtické rodiny ještě v polovině 17. století hlásil k nekatolíkům. Nemalý vliv na přežívání nekatolictví hrála také samotná geografická poloha dominia. Výše položená a zalesněná teritoria byla jednak mnohem hůře dopravně dostupná, navíc zde obnova katolické farní správy v průběhu třicetileté války a po jejím ukončení probíhala mnohem pomaleji než v jiných oblastech.

Územní členění rovněž umožňuje vytvořit mapu výskytu nekatolíků na Chrudimsku v roce 1651 (viz obr. 1), která přehledně zobrazuje náboženskou diferenciaci na jednotlivých panstvích, statcích a také v teritoriu královských věnných měst.

Náboženská situace na panstvích

Náboženské rozvrstvení obyvatelstva na panstvích Chrudimského kraje bylo v polovině 17. století poměrně výrazné. Příčina tohoto stavu tkvěla jednak v ne zcela jednotném přístupu vrchností k řešení náboženských otázek ve svých državách, ale také v rozličném vývoji církevní správy na daném území v minulosti (především síla pozic husitské či bratrské církevní správy vůči správě katolické v 15. a 16. století). Nemalou roli zde zřejmě hrála také geografická poloha a charakter krajiny konkrétního dominia. Podíváme-li se na velikosti jednotlivých panství na základě počtu obyvatel uváděných *Soupisem podle víry 1651*, lze i zde pozorovat značnou nerovnoměrnost. Co do počtu nejmenší panství Slatiňany evidovalo celkem 293 osob starších dvanácti let, na druhé straně největší dominium Pardubice vykazovalo v polovině 17. století 8 453 osob starších sedmi let.

Pokud se zaměříme přímo na náboženskou strukturu, zjistíme, že k nábožensky nejméně jednotným územím patřilo celkem šest panství s nadpolovičním podílem nekatolíků. Dle nejvyššího podílu „jinověrců“ se jednalo o dominia Seč, Chroustovice, Nasavrky, Choltice, Rychmburk a Heřmanův Městec. Z toho první tři jmenovaná podílem nekatolíků přesáhla hranici 80 %. Zajímavé je, že dvě nejvíce nekatolická panství Seč

a Nasavrky byla v době vzniku soupisu v rukou stejného majitele, a sice Františka Emanuela de Couriers, jenž všechny statky zdědil po svém otci Františkovi, původem francouzském šlechtici a plukovníkovi císařského vojska, který tato a další panství koupil v rámci pobělohorských konfiskací (1623 Nasavrky, 1628 Seč). Emanuele de Couriers však údajně trpěl duševní i tělesnou chorobou, pročež byl neustále pod kuratelou a nebyl tak schopen sám plně spravovat zděděná dominia. Veškerý majetek nakonec připadl jeho matce, ovdovělé Rozině z Heidenu. Ta se podruhé provdala za Václava ze Schönfeldu, na něhož všechny majetek převedla.¹⁹⁾

Co se týče geografické polohy uvedených panství s nejvyšším podílem nekatolíků, tak až na Chroustovice, které se coby dominium rozkládaly při jihovýchodní hranici pardubického panství, tedy takřka ve „vnitrozemí“ Chrudimska, zbylá panství kopírovala svou polohou jihozápadní pomezí Chrudimského a Čáslavského (na jihu rovněž Brněnského) kraje.²⁰⁾ Tato hranice byla převážně tvořena pásem Železných hor, který na území tehdejšího panství Rychmburk přechází ve Žďárské vrchy (obojí součást Českomoravské vrchoviny). Některé části uvedených dominií tak ležely v oblastech s nadmořskou výškou i 600 až 700 m, navíc velice hustě zalesněných, jejichž dopravní dostupnost v 17. století i vzhledem k absenci významnějších komunikací nebyla příliš snadná (obzvláště v zimních měsících). Je tedy zcela důvodné domnívat se, že pobělohorské rekatolizační snahy byly v těchto oblastech (vyjma městského prostředí) prováděny se značným zpomalením a minimální důsledností. To se týká také obnovy farní správy, která zde probíhala velmi pozvolna. Právě v jihozápadní části kraje došlo ke stabilizaci katolické farní sítě až po polovině 18. století v souvislosti se vznikem nového vikariátu se sídlem ve Skutči (1750), který územně pokrýval především nábožensky nejednotné a problematické farnosti v oblasti Rychmburska.²¹⁾

Při výzkumu náboženských poměrů je třeba důsledně dbát i na rozlišení situace v městském a vesnickém prostředí, jelikož ve městech docházelo na rozdíl od venkova k velmi četným formálním konverzím představitelů

19) SEDLÁČEK, August: *Hrady, zámky a tvrze království Českého. Díl I., Chrudimsko*, Praha 1882, s. 155, 162; KLAUS, Alois: *Nasavrky. Obraz místopisný i historický*, Nasavrky 1915, s. 59–60.

20) Geografické a náboženské rozložení jednotlivých panství a statků tehdejšího Chrudimského kraje zobrazuje příložená situační mapa (viz obr. 1).

21) Více viz NEKVAPIL, Ladislav: *Náboženská a církevní-správní situace na Chrudimsku v 18. století ve světle zповědních výkazů*, *Theatrum historiae* 7, 2010, s. 147–177, zde s. 155–156.

jednotlivých domácností k víře římsko-katolické (platné pro města poddanská i královská),²²⁾ které evidentně s jejich vnitřním přesvědčením zcela nekorespondovaly, ovšem zřejmě pod vlivem přísnějšího dohledu a ve snaze ochránit rodinu před ekonomickým úpadkem nebylo pro měšťany jiného východiska (podmíněnost katolického vyznání pro členství v cechu apod.). V případě venkovského prostředí se naopak zdá, že náboženská otázka a případná konfesijní nejednotnost v rámci obce nehrála v polovině 17. století významnou roli (minimálně do 60. až 70. let), což je rovněž patrné například na konfesijním složení účastníků křestních obřadů ve farnosti Hlinsko (územně panství Rychmburk).²³⁾

Vraťme se nyní k náboženské struktuře na panstvích Chrudimského kraje a přibližme si dominia, na nichž *Soupis obyvatel podle víry 1651* evidoval nejnižší počet nekatolíků. Méně než 10 % nekatolického obyvatelstva bylo zaznamenáno na panstvích Lanškroun, Pardubice, Bystré a Čankovice, Chrast, Košumberk, Litomyšl; na panství Nové Hradky tvořil podíl nekatolíků necelých 12 %, u dalších panství již přesahoval 40 % (Slatiňany, Rosice, Chocẽň). Jak je patrné, objevila se ve výčtu největší dominia tehdejšího Chrudimského kraje, přičemž na Pardubicku a Lanškrounsku se v roce 1651 nacházelo dokonce méně než jedno procento nekatolíků. Jednou z příčin takto nízkého stavu mohla být, jak jsme již uvedli, centralizovaná správa dominia, jejíž představitelé neměli a ani nemohli mít detailní přehled o všech částech panství, proto mohlo docházet i ke zkeslování počtu nekatolíků. Je třeba si však uvědomit, že tajné nekatolictví bylo typické převážně pro tradiční geograficky ohraničené oblasti²⁴⁾ a jeho projevy

22) Formální konverze představitelů jednotlivých domácností lze například dokumentovat na četnosti smíšených sňatků. Na rychmburském panství bylo k roku 1651 evidováno v městském prostředí (Hlinsko, Skuteč, Svratka) celkem 23,2 % smíšených manželství, kde muž byl katolík a žena nekatolíčka (v opačném případě se jednalo o podíl pouze 4,1 %). Oproti tomu na venkově bylo celkem zaznamenáno jen 9,7 % nábožensky smíšených manželství. Viz NEKVAPIL: *Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století*, s. 129–133.

23) NEKVAPIL, Ladislav: *Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského (sonda)*. Historická demografie 35, č. 1, 2011, s. 33–44. Pro nábožensky problematickou oblast Šluknovska a přeshraniční náboženské styky českých nekatolíků s luterským Saskem viz WÄNTIG, Wulf: *Grenzerfahrungen. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*, Konstanz 2007.

24) Oblasti se zvýšeným výskytem nekatolíků v polovině 17. století do značné míry korespondují s oblastmi, kde po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781 v hojně míře začaly vznikat sbory nově povolených církví helvetského a

a přežívání závisely na celé řadě výše zmíněných faktorů. Proto je třeba při studiu jeho příčin postupovat spíše na základě lokálních sond.

Zajímavým ukazatelem pro hodnocení míry „zatvrzelosti“ nekatolíků je počet nekatolických osob bez naděje na obrácení k víře římsko-katolické. Jedná se o jakýsi kvalitativní faktor, který však ztrácel na objektivitě již v době vzniku soupisu; nicméně nám umožňuje nahlédnout do hodnocení náboženské situace daného panství zevnitř, osobami, které se na tvorbě seznamu přímo podílely. Kategorizace osob dle vyznávané víry v rámci pramene totiž nebyla tvořena pouze skupinami „katolík“ a „nekatolík“, ale existovala zde možnost nekatolíky rozdělit podle subjektivní míry jejich „pevnosti ve víře“. Toto členění mělo za cíl ukázat, u kterých jedinců je v nejbližší době možné očekávat konverzi k „pravé“ víře (označení jako nekatolíci s nadějí, n+), a u kterých naopak tato vůle patrná do budoucna není (nekatolíci bez naděje, n-). Zdaleka ne na všech panstvích a statcích tvůrci soupisu této diferenciaci využili, na některých dominiích byla naopak zpracována velmi precizně.

Nejvíce „beznadějných“ nekatolíků se v rámci Chrudimského kraje v roce 1651 dle soupisu nacházelo na panství Seč (525 osob; 86,21 % ze všech nekatolíků). Vzhledem k tomu, že na sečském panství bylo evidováno celkem 89,82 % nekatolických osob, znamenalo by to, že více než tři čtvrtiny veškerého obyvatelstva naprosto odpadly od víry katolické. Druhé místo v podílu beznadějných nekatolíků zaujalo téměř zcela katolické panství Chrast (9 osob; 81,82 % ze všech nekatolíků), dále následovala panství Bystře a Čankovice (17 osob; 53,13 %), Nasavrký (177 osob; 39,51 %), Heřmanův Městec (91 osob; 19,83 %), Lanškroun (2 osoby; 16,67 %) a Slatiňany (18 osob; 15,25 %). Počty „beznadějných“ na ostatních panstvích se jeví jako nepodstatné.

Osoby, u kterých v soupisu z nějakého neznámého důvodu chyběl údaj o víře, případně u nich bylo vyznání uvedeno nejednoznačným způsobem, představují zcela nevýznamný podíl na celkovém počtu evidovaných; výjimku tvoří pouze panství Chrast, ale zde byly uváděny i děti předzpo vědního věku, což je situace poněkud odlišná.

Co se týče nejnižšího věku dětí evidovaných v soupisu obyvatel pro jednotlivá panství, nejčastěji se pohyboval v rozmezí 10–12 let, výjimku tvořilo například zmíněné chrastecké panství se záznamy o dětech starších jednoho roku nebo panství Pardubice s dětmi od sedmi let věku.

augsburského vyznání, do nichž vstupovala nemalá část tamních obyvatel. Viz NEKVAPIL: *Náboženská a církevně-správní situace na Chrudimsku v 18. století ve světle zповědních výkazů*, s. 172–176.

Podívejme se nyní, jak vypadala struktura náboženské příslušnosti na panstvích Chrudimského kraje podle pohlaví. Pokud chceme zkoumat počty katolíků a nekatolíků z genderového hlediska, je nutné nejprve určit celkový poměr mužů a žen v rámci sledovaných panství. Pro 17. století byla celkem typická zvýšená feminita tehdejší populace, která měla celou řadu příčin, ať už se jednalo o vyšší úmrtnost chlapců v dětském věku či zvýšené odvody mladých mužů do armády v době třicetileté války. Také struktura populace podle věku a pohlaví vykazovala značnou nerovnoměrnost. Nicméně situace na Chrudimsku v tomto ohledu nijak výrazně nevybočovala z dobového trendu.²⁵⁾ Je však třeba připomenout, že z celkových hodnot jsou vyloučeny děti předzповědního věku, tedy zpravidla do 10–12 let. Na základě soupisu podle víry na panstvích Chrudimského kraje tedy připadalo na 100 mužů v průměru okolo 115 žen. Extrémních hodnot v rámci vzorku nabývalo panství Chroustovice, kde bylo na 100 mužů evidováno 94 žen a rovněž panství Lanškroun s opačným poměrem 124 žen připadajících na 100 mužů. Při pohledu do tabulky č. 1, kde jsou jednotlivá panství seřazena sestupně dle celkového podílu nekatolíků, zjišťujeme, že na nejvíce nekatolických dominiích (nad 60 % nekatolíků), kromě panství Heřmanův Městec, převažovali ve skupině katolíků muži nad ženami, a to i více než dvojnásobně (Seč, Nasavrky, Choltice). S výjimkou dominií Chroustovice, Košumberk, Pardubice a Lanškroun naopak mezi nekatolíky velmi výrazně dominovaly ženy. Zde by se jednoduše mohlo zdát, že k nekatolickému vyznání mnohem více inklinovaly ženy než muži. To ovšem bez hlubšího studia konkrétního vzorku populace nelze tvrdit, jelikož je v první řadě nutné brát v potaz výše zmíněné formální konverze mužských představitelů domácností k víře katolické, zároveň by bylo třeba učinit sociální rozbor zkoumané části populace ke zjištění bližších skutečností. Například na zmíněném panství Rychmburk (ve venkovském prostředí) můžeme sledovat velice výrazné zastoupení nekatolických žen ve skupině vdov (75 %) a podruhů/podruhyň (82 %). V případě ženské složky čeledi bylo na Rychmbursku dokonce evidováno téměř 95 % nekatolíků.²⁶⁾

Je tedy pravděpodobné, že na panstvích s vyšším výskytem nekatolického obyvatelstva docházelo v některých sociálních skupinách (vdovy,

25) Na 100 mužů zpravidla připadalo okolo 110 žen, přičemž větší nerovnováha panovala v městském prostředí (často nad 120 žen na 100 mužů) než na venkově (zpravidla pod 110 žen na 100 mužů). Viz MAUR: *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, s. 847–850.

26) NEKVAPIL: *Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století*, s. 124–143.

Tab. 1: Náboženská struktura na panstvích Chrudimského kraje v roce 1651

Panství	Celkem osob ^(a)		Katolíci				Nekatolíci				Nekatolíci bez naděje			Nábož. příslušnost sítěk (erbovních měšťanů)		Bez uvedení celkem ^(b)	Nejnižší věk uváděných dětí	
	Celkem	Podíl (v %)	Počet		Celkem podíl (v %)	Počet		Celkem podíl (v %)	Počet	Podíl ^(c) (v %)	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži			Ženy
			Muži	Ženy		Muži	Ženy											
Seč	678		47	22	10,18	278	331	89,82	525	86,21	-	-	-	-	-	-	12	
Chroustovice	450		30	17	10,44	202	201	89,56	-	0,00	-	-	-	-	-	-	10	
Nasavky	525		54	23	14,67	191	257	85,33	177	39,51	-	-	-	-	-	-	11	
Cholčice	402		75	35	27,57	116	173	72,43	6	2,08	-	-	-	-	-	-	11	
Rychmburk ^(d)	3076		582	533	36,25	836	1125	63,75	11	0,56	-	-	-	-	-	-	12	
Heřmanův Městec, Stolany + Býlany	774		141	163	39,84	211	248	60,16	91	19,83	2 r N+	-	-	-	-	-	10,12 pro Býlany	
Choceň	1594		392	424	51,32	349	425	48,68	-	0,00	1 r K	1 r K	1 r K	1 r K	2	2	11	
Rosice	694		177	193	53,55	142	179	46,45	6	1,87	-	-	-	-	-	-	10	
Slatiňany	293		88	84	59,31	45	73	40,69	18	15,25	-	-	-	-	-	-	12	
Nové Hradky	792		329	369	88,35	41	51	11,65	1	1,09	1 r K 1 r N+	3 r K 3 r N+	1 r K 1 r N+	3 r K 3 r N+	2	2	12	
Litomyšl	8016		3479	3886	91,95	306	339	8,05	2	0,31	2 r K	1 r K	1 r K	1 r K	6	6	11	
Košumberk	818		380	404	95,96	23	10	4,04	-	0,00	1 hr K 2 r K 3 vl K 1 e K	1 hr K 1 vl K	1 hr K 1 vl K	1	1	10		
Chrast	788		318	338	98,35	5	6	1,65	9	81,82	-	-	-	-	-	-	121	
Býstrá a Čankovice	1958		891	1035	98,37	12	20	1,63	17	53,13	-	-	-	-	-	-	-	
Pardubice	8453		3958	4425	99,32	30	27	0,68	-	0,00	1 r K	-	1 r K	-	13	7	7	
Lanškroun	8011		3566	4431	99,85	6	6	0,15	2	16,67	-	-	-	-	2 e K	2	11	

Vysvětlivky: r – rytíř; hr – hrabě (hraběnka); vl – vladyka; e – erbovník; e – erbovník, erbovní měšťan; K – katolík; N+ – nekatoлик s nadějí na konverzi; (a) Součet všech osob uvedených v edici *Soupisu poddaných podle viny z roku 1651* pro jednotlivá panství; (b) Osoby v edici *Soupisu* uvedené bez náboženské příslušnosti, popř. nejednoznačně určené (např. katolík s nadějí, viz k+); (c) Percentuální podíl nekatolických osob bez naděje na konverzi (v soupisu označení jako n-) na celkovém počtu nekatoликů na daném panství; (d) Včetně majetku špitálu města Skuteč, který byl v rámci *Soupisu* evidován samostatně, z územního hlediska však spadal k panství Rychmburk.

podruzi, čeledí) k vyšší akumulaci žen coby nositelek nepovolené víry. Ženy také z tohoto hlediska představovaly pro katolickou církev značné nebezpečí, jelikož právě v jejich víře byly zpravidla vychovávány děti, a proto se rekatolizační snahy obracely především k této složce společnosti. Vždyť právě rodina a vliv rodičů na děti hrály jednu z nejdůležitějších rolí při šíření a přežívání nekatolických myšlenek, které se pochopitelně katolická církev snažila ze společnosti vykořenit.²⁷⁾

Náboženská situace na statcích a dvorech

Soupis obyvatel podle víry pro Chrudimsko eviduje celkem 17 statků a 3 svobodné dvory, přičemž jeden z dvorů, nacházející se v obci Zderaz, je v soupisu přiřčen k panství Nové Hradky, v rámci něhož byl také při zpracování této stati ponechán. Co se týče rozmezí počtu evidovaných osob v případě statků, panuje v tomto ohledu značný rozdíl. Na statku Čankovice je v soupisu v roce 1651 uvedeno 14 osob, naopak nejvyšší počet 564 obyvatel se nacházel na Českých Heřmanicích.²⁸⁾

Při studiu náboženské struktury statků a dvorů můžeme vycházet z poznatků zjištěných pro panství, ačkoliv jisté rozdíly, na které se rovněž pokusíme poukázat, zde samozřejmě existovaly. V první řadě je možné povšimnout si mnohem vyššího výskytu nekatolíků na jednotlivých statcích než v případě panství, což je také doloženo faktem, že na žádném ze statků neklesl jejich podíl pod úroveň 15 % (viz Tab. 2). Pouze na dvou samostatně evidovaných svobodných dvorech se nevyskytovalo prakticky žádné nekatolické obyvatelstvo.

Také správa menších statků vypadala zcela odlišně od správy větších panství. Vrchnost zde v zásadě tvořili drobní šlechtici rytířského stavu, kteří své državy, často čítající jen několik málo vesnic, spravovali svépomocí v okruhu vlastní rodiny, jen s minimálním úřednickým aparátem, často reprezentovaným pouze jedním písařem. Také evidence samotných šlechticů v rámci soupisu byla důslednější, navíc nejednou je možné v prameni narazit na vrchnosti, které samy sebe či svou rodinu ještě v polovině 17. století uváděly jako nekatolíky. O této problematice však pojednáme v poslední části práce.

27) KUČERA: *Příspěvek k problémům lidového náboženství v Čechách v 17. a 18. století*, s. 5–33.

28) Ačkoliv České Heřmanice byly evidovány v rámci Chrudimského kraje jako statek, byly zároveň součástí panství Brandýs nad Orlicí, které patřilo zčásti k Chrudimsku, zčásti k Hradecku. Viz DOSKOČIL, Karel (ed.): *Berní rula 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*, Praha 1953.

Značnou odlišnost oproti panstvím představovalo v případě statků jejich geografické rozložení v rámci kraje. Při pohledu na situační mapu (Obr. 1) vidíme, že většina z nich se nacházela ve vnitrozemí Chrudimska, přičemž jejich vyšší koncentrace byla patrná v bezprostředním okruhu města Chrudimi. Taktéž podíl nekatolíků na těchto statcích se pohyboval poměrně vysoko. Jistou výjimku tvořil statek Zdechovice, který se rozkládal v západní části Chrudimského kraje, kde Labe opouští jeho hranice. Také zde bylo evidováno značné množství nekatolíků (65 %), navíc zajímavostí je, že po vydání Tolerančního patentu v roce 1781 se na území statku vytvořila jistá „trojkonfesní oblast“, kde ve dvou sousedních vesnicích bezprostředně vznikly evangelické sbory (ve Chvaleticích reformované a v Trnávce augsburské konfese) s působností pro široké okolí. Obě tyto vesnice se přitom nacházely v sousedství centra katolické farnosti ve Zdechovicích, takže společně tyto obce tvořily jakýsi trojúhelník. Kontinuita tradice tajného nekatolictví, která je zde v průběhu staletí jasně pozorovatelná, přežila až hluboko do doby toleranční.²⁹⁾ Podobnou návaznost lze sledovat i v případě již mnohokrát zmiňovaného panství Rychmburk,³⁰⁾ stejně tak lze předpokládat spojitost pobělohorského tajného nekatolictví s tolerančním evangelictvím (popř. sektářstvím) i v dalších oblastech, což by však potvrdilo pouze detailní studium těchto lokalit.

Nejvyšší podíl nekatolíků v rámci statků byl zaznamenán na Českých Heřmanicích (89,9 %). Nadpoloviční podíl nekatolického obyvatelstva soupis evidoval celkem na 8 statcích (viz Tab. 2), naopak nejnižší podíl byl zjištěn na statku Trojovice (16,5 %).

Nekatolíci bez naděje na konverzi se na statcích objevovali méně často než v případě panství. Ze 17 statků se tento jev vyskytl u devíti, podíl z celkového počtu nekatolíků se pak pohyboval v rozmezí od 5,7 % na Zaječicích do 28,6 % na Lhotce. Počty osob bez uvedení či jednoznačného určení víry byly zanedbatelné.

Evidence dětí vypadá velice podobně jako na panstvích, nejčastěji soupis uvádí děti od 10 až 12 let věku, výjimku tvoří statky Třibřichy (od 9 let), Březovice (od 4 let), Libanice (od 8 let) a Čankovice (od 14 let).

Také zde se zmíníme o náboženské příslušnosti osob z genderového hlediska. Co se týče počtu žen na 100 mužů, vypadala situace na statcích

29) Více viz JIRÁSKOVÁ, Šárka: Demografický vývoj farnosti Zdechovice v letech 1790–1899, Pardubice 2010 (rkp. diplomové práce na FF Univerzity Pardubice), zejména s. 16–22.

30) NEKVAPIL: *Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století*, s. 93 an.

Tab. 2: Náboženská struktura na statcích a dvorech Chrudimského kraje v roce 1651

Státek	Celkem osob ^(a)		Katolíci		Nekatolíci		Nekatolíci bez naděje		Nábož. příslušnost sňatých (erbovních měšťanů)		Bez uvedení celkem ^(b)	Nejnižší věk uváděných dětí	
	Počet		Celkem podíl (v %)		Počet		Celkem		Muži	Ženy			
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Počet	Podíl ^(c) (v %)					
České Heřmanice	48	9	10,11	232	275	89,89	-	0,00	-	-	-	12	
Morašice	36	35	30,74	73	87	69,26	43	28,88	-	-	-	11	
Žumberk	50	25	31,38	75	89	68,62	-	0,00	2 rK	3 rK	1	10	
Zdechovice	84	34	35,33	78	138	64,67	22	10,19	-	-	2	10	
Tříbřichy	20	12	38,55	24	27	61,45	-	0,00	-	-	-	9	
Zaječice	91	49	39,89	74	137	60,11	12	5,69	-	5 rK	-	12	
Březovice ^(d)	90	18	41,57	23	29	58,43	-	0,00	3 rK 1 rN+	3 rK 3 rN+	1	4	
Přestavky	78	77	43,91	85	113	56,09	16	8,08	-	-	-	12	
Orel	117	35	24	50,86	24	33	49,14	6	10,53	1 rK	4 rK	1	12
Uhersko	127	32	34	51,97	33	28	48,03	-	0,00	-	-	-	10
Blitovany	44	14	13	61,37	6	11	38,63	2	11,76	1 rK	1 rK	-	12
Svojanov	285	107	94	70,77	32	51	29,23	8	9,64	-	-	1	12
Hrochův Týnec	176	62	70	75,43	20	23	24,57	9	20,93	-	-	1	12
Liňanice	54	22	20	77,78	4	8	22,22	-	0,00	1 rK	1 rK	-	8
Čankovice	14	6	5	78,57	1	2	21,43	-	0,00	1 rK	1 rK	-	14
Lhotka	39	18	14	82,05	2	5	17,95	2	28,57	1 rK	1 rK	-	11
Trojovice	230	95	97	83,48	16	22	16,52	-	0,00	1 rK	3 rK	-	12
Svobodný dvůr													
Bělá	240	113	124	98,75	2	1	1,25	2	66,67	2 rK 1 rN+	-	-	12
Vieňov	9	5	4	100,00	-	-	0,00	-	0,00	3 rK	2 rK	-	-

Vysvětlivky: r – rytíř; hr – hrabě (hraběnka); vl – vladyka; e – erbovník, erbovní měšťan; K – katolík; N+ – nekatolík s nadějí na obrácení se ke katolictví; (a) Součet všech osob uvedených v edici *Soupisu poddáných podle věry z roku 1651* pro jednotlivá panství; (b) Osoby v edici *Soupisu* uvedené bez náboženské příslušnosti, popř. nejednoznačně určené (např. katolík s nadějí – K+); (c) Percentuální podíl nekatolických osob bez naděje na obrácení ke katolické víře (v soupise označeni jako n-) na celkovém počtu nekatolíků na daném panství; (d) Jako nekatolické osoby šlechtického (rytířského) stavu uvedeny děti ze šlechtických rodin ve věku 4–9 let. Osoby tohoto věku však nelze konfesně zařazovat.

Tab. 3: Náboženská struktura v královských městech Chrudimského kraje v roce 1651 (včetně přináležejících vesnic)

Město	Celkem osob ^(a)		Katolíci				Nekatolíci				Nekatolíci bez naděje			Nábož. příslušnost šlecht (erbovních měšťanů)		Bez uvedení vřady celkem ^(b)	Nejnižší věk uváděných dětí
	Muži	Ženy	Počet		Celkem podíl (v %)	Počet		Celkem podíl (v %)	Celkem	Podíl ^(c) (v %)	Muži	Ženy	Muži	Ženy			
			Muži	Ženy		Muži	Ženy										
Vysoké Mýto	802	942	802	942	95,67	50	29	4,33	10	12,66	1 r K	1 r K	1 r K	1 r K	36	2	
Chrudim	814	952	814	952	96,71	25	35	3,29	5	8,33	2 r K 1 v K	3 r K	2 r K 1 v K	3 r K	22	11	
Políčka	919	1065	919	1065	100,00	-	-	0,00	-	0,00	1 e K	-	1 e K	-	11	11	

Výšvětlivky: r – rytíř; hr – hrabě (hraběnka); vl – vládyka; e – erbovník, erbovní měšťan; K – katolík; N+ nekatoлик s nadějí na obrácení se ke katolictví; (a) Součet všech osob uvedených v edici *Soupisu poddaných podle vřady z roku 1651* pro jednotlivá panství; (b) Osoby v edici *Soupisu* uvedené bez náboženské příslušnosti, popř. nejednoznačně určené (např. katolík s nadějí – k+); (c) Percentuální podíl nekatolických osob bez naděje na obrácení ke katolické víře (v soupise označení jako n-) na celkovém počtu nekatoликů na daném panství.

mnohem rozkolísaněji než v případě panství. U pěti statků ze 17 byla v populaci zjištěna převaha mužů nad ženami (Třebřichy, Žumberk, Lhotka, Uhersko, Orel), v průměru však hodnota odpovídala obecnému trendu ve vesnickém prostředí poloviny 17. století (106 žen na 100 mužů). Přestože celkově v populaci mírně převažovaly ženy, byl jejich podíl coby nekatolíků nepoměrně vyšší než u mužů (v průměru připadalo 134 nekatolických žen na 100 nekatolických mužů). Venkovské prostředí, k němuž lze statky Chrudimského kraje takřka bez výjimky přiřadit, trpělo zřejmě mnohem méně zkreslováním údajů o náboženském vyznání jeho obyvatel. Z tohoto důvodu by se mohlo zdát, že skutečně ženy, a jak jsme si ukázali na příkladu panství Rychmburk, zejména některé sociální skupiny, projevovaly větší náchylnost k přijímání neoficiální víry, jejíž přesné konfesijní vymezení v polovině 17. století v Čechách není zcela možné.

Náboženská situace v královských věnných městech

Studovat pobělohorskou náboženskou situaci v městském prostředí není vzhledem k naznačeným problémům snadné, neboť měst (zejména královských, ale i poddanských) se rekatolizace dotkla zcela specifickým způsobem. Města byla podrobena rekatolizačním snahám již v roce 1624, tedy velice záhy po bitvě na Bílé hoře, navíc samotná účinnost rekatolizačních postupů byla v městském prostředí díky jejich pečlivému provádění, často za pomoci armády, poměrně vysoká. Docházelo nejen k radikálním výměnám nekatolických představitelů městské samosprávy za „důvěryhodné“ katolíky, ale nezřídka i k radikálnímu úbytku obyvatelstva. Celá řada měšťanů, kteří nebyli ochotni změnit víru, musela emigrovat do protestantské ciziny, což například v Chrudimi znamenalo odchod asi jedné třetiny měšťanských rodin.³¹⁾

Do celkového obrazu náboženského složení měst se rovněž výrazně promítly již zmíněné formální konverze k víře katolické, které byly z výše uvedených důvodů ve snaze o zachování vlastní víry ve městech nutností. To se v první řadě týkalo především mužských představitelů jednotlivých domácností, kteří byli v rámci obce nositeli ekonomické i společenské reprezentace rodiny. Nicméně lze říci, že i přesto měla rekatolizace ve své první fázi v městském prostředí mnohem větší úspěch než na venkově.

V Chrudimském kraji se tradičně nacházela tři královská věnná města: Chrudim, Polička a Vysoké Mýto. Vzhledem ke zmíněným skutečnostem

31) ADÁMEK, Karel: *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy, Roudnice 1878*, s. 62–64.

byly pro rok 1651 v těchto městech (včetně přináležejících vesnic) zjištěny velice nízké počty nekatolíků, které nepřesáhly hranici 5 %, v Poličce se dokonce nenacházel žádný nekatolík (viz Tab. 3). Z tohoto důvodu zřejmě není třeba podrobně rozebírat náboženskou situaci v těchto městech, jelikož ve sledovaném období je lze považovat za úspěšně obrácená k víře katolické, alespoň po stránce formální.

Co se týče dětské složky městské populace, v Chrudimi a Poličce byly děti v soupisu uváděny od 11 let věku, ve Vysokém Mýtě dokonce od dvou let.

Religiozita osob šlechtického stavu

Poslední oblastí, na níž se v rámci tohoto příspěvku zaměříme, je problematika šlechtické religiozity. V souvislosti se sledováním náboženských poměrů na panstvích a statech Chrudimského kraje je vhodné zmínit osoby, které se v *Soupisu obyvatel podle víry 1651* objevují coby vrchnost, její rodina, či úřednický aparát. To se týká zejména nižší šlechty, tedy rytířů a vladyků, řadíme sem také erbovní měšťany, kterých ovšem bylo v rámci soupisu zaznamenáno velmi málo.

Ačkoliv se na šlechtice také vztahovala povinnost evidence v *Soupisu obyvatel podle víry*, na většině panství (hlavně těch „nekatolických“) neuváděl seznam jmenovitě ani jednu osobu tohoto stavu, což mohlo v případě vrchnosti znamenat to, že na daném statku neměla své trvalé sídlo a byla jednoduše zapsána jinde. U představitelů hraběcích a knížecích rodů se ovšem v polovině 17. století automaticky předpokládala příslušnost ke katolické církvi, navíc pro mnohé šlechtice mohlo figurování v seznamu se svými poddanými představovat záležitost nevhodnou, společensky nepřijatelnou. V případě menších statků sice došlo k poněkud lepšímu podchycení šlechty, nikoliv však výrazně. V roce 1651 bylo *Obnovené zřízení zemské* v platnosti již 24 let, proto se i přes zpomalení rekatolizačního procesu třicetiletou válkou nepředpokládal v Čechách a na Moravě výskyt osob (šlechtického stavu) hlásících se k jiné než katolické konfesi. To, jak uvidíme dále, však ve skutečnosti zcela neplatilo.

Na panství Heřmanův Městec byli zapsáni dva muži rytířského stavu s poznámkou, že se jedná o nekatolíky. První z nich, pan Jan Muettšlic z Muettšlic (45 let), působil ve funkci inspektora panství heřmanoměsteckého a stolanského. U této osoby je v soupisu uvedena pouze poznámka „n“, tedy bez upřesnění, zda u něj je či není naděje na konverzi k víře katolické. Druhým nekatolíkem byl jeho syn Wilhelm Muettšlic, u něhož je zapsán věk 10 let a kladná poznámka o naději k obrácení na víru katolickou.

Je však otázkou, zda dítě ve věku 10 let již mělo za sebou první zpověď, či nikoliv. Tento údaj proto nepovažujeme za plně objektivní i vzhledem k tomu, že u malých dětí evidovaných soupisem podle víry lze ve zvýšené míře nalézt označení „nekatolík“.

K dalším panstvím, na kterých se objevily nekatolické osoby šlechtického stavu, patřily Nové Hrady. Jednalo se přesněji o svobodný dvůr Pana Jana Handereücha ve Zderazi, který v soupisu figuroval v rámci novohradského panství. Na tomto dvoře bylo evidováno pouze deset obyvatel, z nichž jen dva vyznáním katolíci (jeden pacholek a jedna děvečka), všechny čtyři osoby rytířského stavu pak byly nekatolického vyznání (bez uvedení naděje ke konverzi). Jmenovitě šlo o Jana Handereücha (46 let), majitele dvora, dále o vdovu Alžbětu Dčbánovou (50 let) a její dvě dcery, Rozinu (18 let) a Magdalenu (15 let).

Odlíšný stav lze pozorovat v případě statku Březovice, kde se z celkového počtu devadesáti evidovaných osob vyskytovalo deset šlechticů. Z nich se na první pohled šest hlásilo ke katolickému a čtyři k nekatolickému vyznání. Je však nutné poznamenat, že osoby, u nichž byla uvedena nekatolická víra, se nacházely ve věku 4, 7, 8 a 9 let, tudíž jim ve skutečnosti nelze přiřazovat žádnou konfesi. Takovéto případy, podobné situaci Wilhelma Muettšlice z panství Heřmanův Městec, lze v soupisu najít poměrně často, tedy že se při uvádění dětí předzovědního věku běžně užívalo označení „nekatolík s nadějí na konverzi ke katolictví“. Zřejmě tedy děti, které prozatím nevykonaly první zpověď, byly v dobovém pojetí sice chápány jako křesťané, nikoli však jako „hotoví“ katolíci.

Poslední případ výskytu nekatolického šlechtice můžeme doložit na svobodném dvoře Bělá. Jeho majitel Jakub Kapoun ze Svojkova, na Křtinách a Německé Bělé (24 let) se hlásil k víře katolické, avšak jeho bratr Jan Jakub Kapoun (18 let) byl nekatolík (s vyznačením naděje na konverzi). V soupisu je ovšem u jeho jména uvedeno: „*Mein Bruder ist nicht katolisch, wirdt aber inner 14 Tage werden.*“ Jakým způsobem a za jakých okolností však mělo k tomuto obratu dojít (a zda vůbec došlo), lze jen těžko soudit.

Co se týče královských věnných měst, zde byly, jak je pojednáno výše, prakticky všechny nekatolické osoby již ve 20. letech 17. století vojenským nátlakem přinuceny ke konverzi (ať už upřímně či nikoliv), tudíž se zde vyskytovalo pouze naprosté minimum nekatolíků, přičemž šlechtici a erbovní měšťané se stali katolíky bez výjimky.

Z předchozího výkladu vyplývá, že religiozitu šlechtických osob (a nejen těch) evidovaných v soupisu obyvatel je nutné posuzovat i s přihlédnutím k jejich věku, což se celkem jasně ukázalo u statku Březovice. Ačkoliv nelze tvrdit, že by náboženské vyznání bylo podmíněno věkem (je to otázka

spíše sociální, kulturní a geografické podmíněnosti), ve většině zkoumaných oblastí tehdejšího Chrudimska je patrné, že mladí lidé zhruba do věku 16 až 18 let ještě nebyli tehdejší společností chápáni jako nábožensky (katolicky) vyspělé osobnosti, proto se – jak je poznamenáno v úvodu – velice často v soupisu nacházejí pod označením „nekatolík s nadějí na konverzi“. Je však vcelku pochopitelné, že pobělohorská katolická společnost první poloviny 17. století přistupovala k věcem víry a náboženského vyznání opatrně a zpočátku nedůvěřivě, jelikož návaznost na předbělohorské vícekonfesijní prostředí bylo stále živé, čemuž do značné míry napomáhal i dlouhotrvající válečný konflikt. To je také jeden z důvodů, proč se i přes několik desetiletí rekatolizační politiky státu a církve v roce 1651 v *Soupisu obyvatel podle víry* pro Chrudimský kraj objevilo zhruba 18 % nekatolíků z celkového počtu evidovaných osob. Velká část z nich totiž ještě zažila dobu předbělohorskou, ve které byla vychovávána, a ve které vychovávala své potomky. Tyto osoby se jistě velice těžko vzdávaly své původní víry, ať už se jednalo o prosté venkovany nebo představitele šlechtické společnosti. Takovým případem byl zřejmě i správce heřmanoměsteckého panství Jan Muettšlic z Muettšlic, majitel dvora ve Zderazi Jan Handereüch, i vdova Alžběta Dčbánová, která na uvedeném dvoře žila se dvěma dcerami. Všichni jmenovaní vyrůstali ve zcela odlišném náboženském prostředí. Zdá se tedy, že dalším z nezanedbatelných faktorů pro přežívání tajného nekatolictví v Čechách byla poměrně živá (v polovině 17. století zcela nepochybně) kolektivní paměť vázaná na předbělohorské poměry.

Co se celkově týče evidovaných šlechticů, je v soupisu k roku 1651 pro Chrudimsko uvedeno 31 mužů rytířského stavu, z nichž je 5 označeno za nekatolíky s nadějí na konverzi, dále 41 žen rytířského stavu, ze kterých 6 bylo vyznání nekatolického (s nadějí). V rámci Chrudimského kraje jsou jmenovitě uváděni ještě 4 vladykové katolické víry, 1 katolická žena vladyckého stavu, 2 katolíci erbovní měšťané, 2 katolické erbovní měšťanky, 1 hrabě a 1 hraběnka.³²⁾

Shrnutí

V tomto příspěvku jsme se jednak pokusili o podání spíše demograficko-statistického obrazu náboženské struktury obyvatel Chrudimského kraje v polovině 17. století, zároveň jsme zde ovšem poukázali na několik nejvýznamnějších faktorů, které hrály roli v přežívání „tajného“ nekatolictví

32) Jako jediné osoby hraběcího titulu uvedené v soupisu jmenovitě byly Jindřich Vilém Slavata z Chlumu a na Košumberku a jeho manželka Marie Maxmiliána Eva, rozená hraběnka ze Žďáru.

zejména ve venkovském, ale v omezené míře také v městském prostředí pobělohorského 17. století. Mezi ně můžeme řadit historicko-náboženský vývoj dané oblasti, dlouhodobé působení vrchnosti, geografickou polohu a charakter krajiny, hospodářsko-sociální poměry obyvatelstva, stav farní správy a styky s emigrantskou cizinou (zejména v podobě příchozích emigrantů a predikantů)³³. V polovině 17. století byla nezanedbatelným činitelem také kolektivní paměť nekatolíků vázaná na nábožensky vstřícné poměry před Bílou horou. Hledání těchto faktorů a potvrzování jejich platnosti v lokálním měřítku je cílem dalšího studia, jehož výsledky budou nepochybně vítaným rozšířením znalostí o náboženském vývoji pobělohorské společnosti.

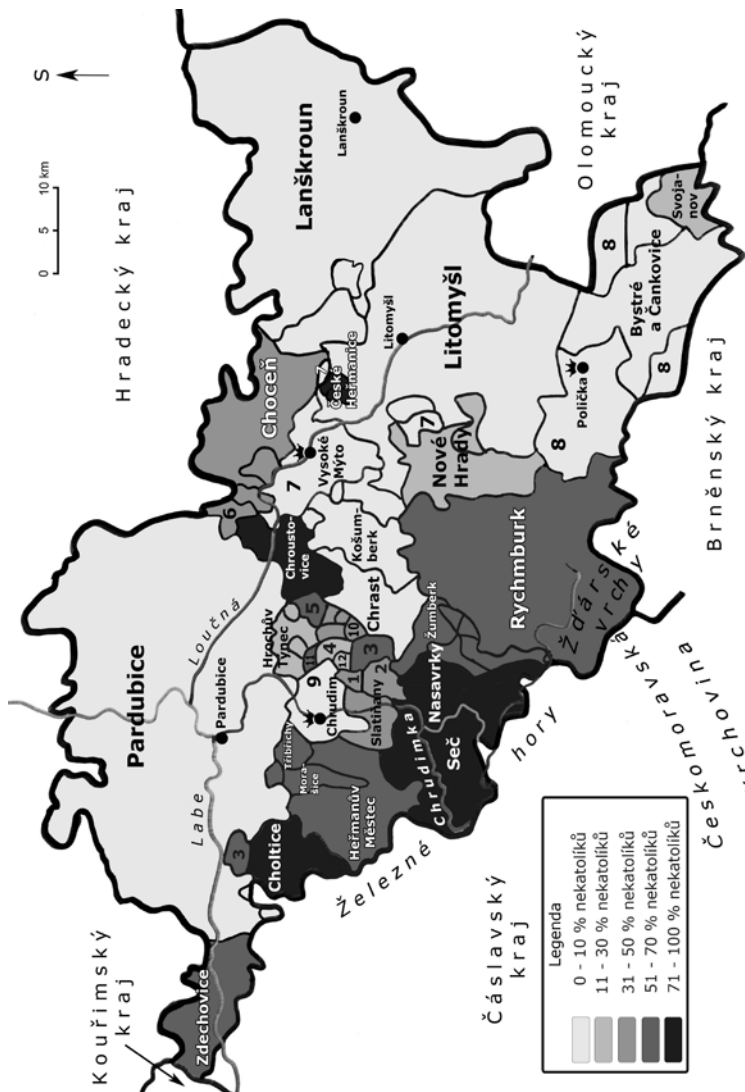
Je zřejmé, že studium náboženských poměrů dané oblasti na základě *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* není záležitostí snadnou, jelikož se při zpracování tohoto pramenu setkáváme s řadou zmíněných obtíží, které mohou zdánlivě, ale i fakticky nabourávat objektivitu výsledků získaných jeho analýzou. Přesto soupis podle víry svou roli do značné míry splnil a tento příspěvek snad jistý – ačkoliv omezený – obraz tehdejší společnosti odráží (především venkovské).

Případnou sociálně-náboženskou analýzou soupisu a jeho kombinací s jinými typy pramenů zejména církevní proveniencie (matriky) se nabízí otázka, jaký vliv měla náboženská diferenciací jednotlivých venkovských společností a jejich částí na vzájemné soužití obyvatel v rámci obce. Zdá se, že v polovině 17. století nehrálo náboženské vyznání ve vesnickém prostředí významnou roli, s čímž také souvisí otázka utajení nekatolíků, které zřejmě do 60. až 70. let ještě nebylo příliš aktuální.

Použití územně-správní členění při zpracování studie pak umožnilo určit geografické rozmístění jednotlivých náboženských frakcí a jejich vzájemný podíl, což je zobrazeno na přiložené situační mapě (Obr. 1). Zde je možné uvažovat o vlivu geografických podmínek na přežívání nekatolíků (poloha, nadmořská výška, charakter krajiny), rovněž si lze všimnout tradičních oblastí, v nichž se nekatolické konfese ve zvýšené míře udržely až do doby toleranční (Rychmbursko, Zdechovicko). Co ovšem na základě *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* zjistit nelze, je vymezení konfesijní identity nekatolíků, které je ovšem obtížné s použitím jakéhokoliv známého typu raně novověkého pramene.

33) Např. viz HREJSA: *Čeští kacíři 20 let před tolerancí*, s. 80–192; NEKVAPIL, Ladislav: *Causa haeretica Joannis Koudelka ex Pustá Kamenice. Příspěvek k dějinám tajného nekatolictví ve východních Čechách v polovině 18. století*, Východočeský sborník historický 17, 2010, s. 75–119.

Obr. 1: Mapa výskytu nekatoликů na Chrudimsku v polovině 17. století

Mapová legenda: 1 Orel; 2 Bitovany; 3 Zajčejce (vč. statku Valy); 4 Trojovice; 5 Březovice; 6 Uhersko; 7 území města Vysokého Mýta; 8 území města Poličky; 9 území města Chrudimi; 10 Rosice; 11 Přestavilky; 12 Libanice

RELIGIOUS AFFILIATION IN THE CHRUDIM REGION IN THE MID-17TH CENTURY

The aim of the following article is to acquaint the reader with the religious situation on the territory of the then Chrudim region in the mid-17th century. The essay is based on detailed analyses of a unique primary source – the Registry of Citizens According to Faith from the year 1651. Although the use of this source does not permit the description of religious affiliations in the region from the point of view of a qualitative definition of the identity of non-Catholics, it does offer a statistical overview of religious differences of the society of the time from a geographical and social point of view.

The study is divided into five parts. The first represents a very brief summary of existing (primarily post-Velvet Revolution) research into religious and church history in the Czech Lands in the period following the Battle of White Mountain, and further presents a brief description of the chief source used for this study – the Registry of Citizens According to Faith from the year 1651, including the possibilities presented by and problems of its use.

Further passages in the article are directly based on analysis of the register and separately consider the religious situation on 1) manors, 2) estates and free estates and in 3) royal dowry towns. The choice of this system preserves the original structure of the source, facilitating better geographical orientation and the capturing of differences between individual types of ‘administrative’ units. Religious affiliations were monitored on the basis of the division by the source of registered persons into Catholics and non-Catholics, with no account being taken of Jews, who were not, in the majority of cases, documented within the Chrudim region. In the case of non-Catholics, the aim was to monitor religious affiliations that had come into being as a result of the Reformation in Europe. The population sample under study was further separated into men and women in order to at least give some indication of the gender aspects of religious differentiation. Results are presented in individual tables, with the aforementioned categories being listed in descending order according to the proportion of non-Catholics. One interesting outcome of the study is the situational map of the Chrudim region (fig. 1), which contains a graphic representation of the percentual proportion of non-Catholics within individual administrative entities (manor, estate, and town). The final part of the study constitutes a brief discussion of the religiosity of members of the nobility and problems associated with its study.

This article considers a wide range of factors that played an undisputed role in the survival of a ‘secret’ non-Catholicism, chiefly in a rural, but also in an urban, environment in the post-White Mountain period of the 17th century. Amongst the most significant of these are historical development of religiosity in the given area, the long-term activities of the ruling classes, geographical location and nature of the landscape, economic and social conditions of the populace, state of parish administration and relations with emigrants abroad. Another major factor in the middle of the 19th century was the collective memory of conditions in the period prior to White Mountain.